УДК 81'373.221

И.И. Сабитова

ТАТАР ХАЛЫК АВЫЗ ИҖАТЫНДА ФИТОНИМНАР (кыска җырлар мисалында)

Статья посвящена исследованию употребления фитонимической лексики в татарском песенном творчестве. Выявлены названия растений в татарских коротких песнях, определены их тематические группы. Установлены фитонимы, обладающие высоким символическим потенциалом с учётом активности их употребления. Определены функции и роли фитолексики в рассматриваемых текстах.

Ключевые слова: фитоним, фитолексика, названия растений, лингвофольклористика, образ, символ, фольклор, короткие песни, татарский язык.

The article is devoted to the study of the use of phytonymic vocabulary in Tatar songwriting. The names of plants in Tatar short songs are revealed, their thematic groups are determined. Phytonyms with high symbolic potential have been identified, taking into account the activity of their use. The functions and roles of phytolexics in the texts under consideration are determined.

Keywords: phytonym, phytolexics, names of plants, linguofolcloristics, image, symbol, folklore, short songs, Tatar language.

Татар халык авыз иҗаты жанрының иң таралган төрләреннән берсе – дүрт юлдан торган кыска җырлар – дүртьюллыклар. Алар үзләренең күпсанлы булулары белән халык лирикасының башка төрләреннән аерылып торалар. Башка халыкларда да дүрт юллы җырлар популяр жанр санала. Лирик җырның бу төре төрле исемнәр астында төркиләрдә дә киң таралган. Төрки халыкларда бергәләп ял иткәндә еш кына кара-каршы җыр ярышы уздырылган. Җыр әйтешү вакытында һәркемгә шагыйрьлек сәләтен, зирәклек, тапкырлыгын күрсәтергә юл ачыла. Бер үк вакытта кара-каршы җырлашу кешеләр арасында аралашу хезмәтен дә үти [Татар халык иҗаты..., 1975, б. 8]. Кыска җырлар – халык көнкүрешенә аеруча якын торган жанр.

Татар лингвистикасының актив үсештәге өлкәләреннән берсе булган лингвофольклористиканың тикшерү объекты халык иҗаты текстлары булса, төп бурычы – фольклор телен өйрәнү. К.М. Миңнуллинның 2003 елда басылып чыккан «Һәр чорның үз җыры» китабы бу өлкәдә монографик пландагы беренче тикшеренү булып санала. Биредә автор татар җырлары текстларында тупланган сүз сәнгатен төрле яклап анализлый. Җыр текстларындагы сүзләрне берничә лексик-семантик төркемгә, төркемнәрне төркемчәләргә бүлеп өйрәнә [Миңнуллин, 2003, б. 280–360]. Тикшеренүче, статистик анализга нигезләнеп, җырларның лексик фондына тематик яктан зур төрлелек хас булу белән бергә, төркемнәрдә сүз сайланышы һәм кулланыш ешлыгының бердәй булмавын ассызыклый [Миңнуллин, 2003, б. 368].

Хәзерге көндә лингвофольклористикада ике юнәлештә эш алып барыла. Беренче юнәлеш халык авыз иҗаты әсәрләрен төрле яклап өйрәнү, ягъни фольклор әсәрләренең сүзлек составын ачыклау, аларның кулланыш үзенчәлекләрен өйрәнү, андагы лексиканың семантик, морфологик характеристикаларын билгеләү һ.б. үз эченә ала. Әлеге өлкәдә паремияләр (мәкаль-әйтемнәр, канатлы әйтелмәләр) шактый тирән өйрәнелгән. Икенче юнәлеш – сүзлекләр төзү [Галиуллин, 2018].

Татар тел белемендә фитонимик лексиканың кайбер аспектлары лингвистлар тарафыннан махсус тикшерелгән: этимологиясе, тарихи-генетик катламнары, номинацияләү принциплары, сүзьясалыш структуралары, диалектлардагы үсемлек атамалары һ.б. өйрәнелгән [Саберова, 1996; Хайретдинова, 2004; Ахметова 2012 һ.б.]. Төрле типтагы сүзлекләр дә төзелгән [Русча-татарча..., 1985; Саберова, 1997, 2002; Сабитова, Саберова, 2020 һ.б.]. Шул ук вакытта фольклор текстларындагы үсемлек атамаларын, алар белән бәйле лексиканы чагыштырма-тарихи, структур-чагыштырма планда өйрәнү лингвокультурологик тикшеренүләрнең актуаль объекты булып кала.

Тәкъдим ителә торган әлеге мәкаләдә татар халкының кыска җырлары текстларында фитонимнарның кулланылышы тикшерелә. Тикшерү өчен лексик материал тоташ сайлау методы белән «Татар халык иҗаты. Кыска җырлар (дүртьюллыклар)» [Татар халык иҗаты..., 1975] җыентыгыннан тупланды.

Гомуми тел белеменең үсемлек атамаларын өйрәнә торган бүлеге (фитонимика) терминнарны конкрет төркемнәргә бүлеп тикшерә. Үсемлекләр дөньясына караган барлык лексемалар фитонимнар дип санала, биредә үсемлекләрнең үз атамалары, аларның анатомиясе һәм физиологиясе белән бәйле төшенчәләр дә күздә тотыла. Дендронимнар (агач һәм куак атамалары) – лингвистлар тарафыннан иң күп тикшерелгән төркем, чөнки алар югары шигъри һәм символик потенциалга ия. Шулай ук фитонимнардан чәчәк исемнәре дә шундый ук үзенчәлекләре белән аерылып тора.

Татар халкының кыска җырларын анализлау әлеге жанрның үсемлек атамаларына искиткеч бай булуын күрсәтә. Аларны, фитонимикадагы хәзерге классификациягә нигезләнеп, шартлы рәвештә түбәндәгечә тематик төркемнәргә бүләргә мөмкин:

а) **үсемлекләр белән бәйле гомуми төшенчәләр:** агач, иген, икмәк, үлән, печән, җимеш, гөл, җиләк, куак, уҗым, тирәк *(Агачта яфрак ничаклы, Бездә хәсрәт шул чаклы; Бу ел җәйне печән чаптым, Калын булды, кипмәде; Су сипмәгән гөлләр кебек Йөримен янып-көеп; Ерактан яшел күренә – Уҗым түгел, юлдыр ул...);*

ә) **үсемлекләр анатомиясе, физиологиясе белән бәйле атамалар:** кайры, ботак, кабык, чәчәк / чәчкә / сачәк, чәчәкләнү, бөре, бөреләнү, камыл, кыяк, сабак, тамыр, тармак, төп, туз, чыбык, ылыс, яфрак / җафрак, кузак *(Чәчәк идек илләрдә, Чәчелдек чит җирләргә; Яфрак төшә җирләргә Көзге каты җилләрдә; Ишеккәем алды куш*

алмагач, Ботаклары саен карлыгач; Гөл булсак, айрылмас идек, Гөл тамырлары тоташ...);

б) **агач һәм куак атамалары**: алмагач / алма агачы, артыш, зирек, имән, каен, карагай, миләш, нарат, сирень, тал, карама, тубылгы, туйра / туера, тут, усак, чыршы, шомырт / муел *(Каен гына агач тал булмас, Каен суы койган май булмас; Сездә шомырт чәчәктәме, Бездә шомырт чәчәктә; Өй артындагы миләшне Кемнәр әйтә балан дип...);*

в) **җиләк-җимеш һәм яшелчә атамалары:** алма, әфлисун / апельсин, әлвән җимеш / әлүчә, багалма, балан, (кызыл, кара) бөрлегән, виноград / йөзем, гөлҗимеш, җир җиләге / җир җиләк, (кызыл) карлыган, кура җиләге, лимон, чия, шомырт, бәрәңге, кавын, карбыз, кәбестә, кишер, кыяр, помидор, сарымсак, суган, шалкан *(Абау Алла, уф Алла, Бер ботакта биш алма; Су буенда уңган бөрлегән, Былбыл кошлар кунгач бөгелгән; Агыйделнең яры буенда Чәчәк аткан диләр бер кавын; Су буенда суганың, Су сипсәнә, туганым...);*

г) **бөртекле ашлык атамалары**: арпа, арыш, тары, бодай / богдай, борчак, (ак, күк) җитен, карабодай, көнбагыш, солы *(Күк күгәрчен бодайда, Минем җаныем кайда?; Җилфер-җилфер җилләр исә, Җитен башын җил кисә; Ерактан яшел күренә Арышның басулары...);*

д) **чәчәк һәм гөл атамалары**: бадьян / бадиан, фикус, (ал, зәңгәр, күк, сары, алсу) чәчәк, мәк / мәк чәчәге, умырзая, төнбоек, роза / роза гөле, рәйхан гөле, (кызыл, үрмә / үрмәле, чалмалы, тамчылы, зәйтүн, асыл, исле, ефәк, алмалы, кына, яран, төк) гөл, миләүшә, канәфер / каләнфер / каләмфер *(Иртә генә торып юлга чыксам, Очырадым умырзаяга; Сиңа охшатып бер генә төп Тамчылы гөл үстерәм; Исле гөл исле була, Яран гөл төсле була...);*

е) **кыргый үсемлек атамалары**: какы / кукы / куклык, кыяк үлән, курай, юа, сарут, тигәнәк, кырлы курай *(Болын сары була икән, Үләне сарут булса; Агыйдел буенда бер курай, Кунып сайрый шуңар бер тургай; Каенлыкларның какысын Җыеп ашар идем татлысын...);*

ж) **үсемлек бергәлек атамалары**: алан, андызлык, әрәмә, болын, зиреклек, имәнлек, каенлык, камышлык, куаклык, печәнлек, таллык, тамырлык, тирәклек, урман, урманлык, элмәлек, шомыртлык, чытырманлык *(Сандугачлар моңлы сайрый Әрәмәдә муелда; Кермә, җаный, камышлыкка, Камыш төбе су булыр; Җиләк җыям ялгыз гына Аланның алларыннан...).*

Җыр текстларындагы фитолексемаларны структур яктан тикшерү аларның сүзьясалыш мөмкинлекләрен ачыкларга ярдәм итә һәм әлеге потенциалның шактый зур икәнлеген күрсәтә: *алма – алма+лы, алма+чы, алма+агач, әнис алма; урман – кара урман, карурман (кара+ урман), урман+лык; тал – тал-тирәк, тал чыбык, бөдрә тал; чәчәк – чәчәк+ле, чәчәк+сез, (ал, зәңгәр, күк, сары, алсу) чәчәк; гөл – гөл+ле, гөл бакчасы / гөл+бакча, рәйхан гөле (кызыл, үрмә / үрмәле, чалмалы,*

тамчылы, зәйтүн, асыл, исле, ефәк, алмалы, кына, роза, төк, яран) гөл һ.б.

Кайбер гиперонимнарның гипонимнары да очрый: *алма – әнис алма; тал – бөдрә тал; чыршы – ак чыршы; чәчәк – миләүшә, мәк / мәк чәчәге, умырзая, төнбоек, зәңгәр (күк, сары) чәчәк; гөл – рәйхан гөле, (кызыл, үрмә / үрмәле, чалмалы, тамчылы, зәйтүн, исле, ефәк, алмалы, кына, роза, төк, яран) гөл* һ.б.

Семантик анализ текстларда үсемлек исемнәренең күп очракта туры мәгънәдә генә кулланылуын күрсәтә *(Кара урманнан узганда Карама кистем таякка; Безнең сулар бигрәк тонык, Чәчәк ата төнбоек; Ишек алдым яшел усак, Усак түгел, сарымсак...).* Икенчеләре җырга поэтик мәгънә бирә һәм төрле хис, сыйфат һ.б. чагылышы, символы булып хезмәт итә.

Кыска җырларда үсемлекләр дөньясына караган образлардан *алмагач, каен, имән, тал, камыш, мәк, җиләк, чәчәкләр, гөлләр* образы киң кулланылган. Шулар арасыннан *алмагач, алма бакчасы, каен, тал, исле гөл* образларының аеруча популяр булуын әйтергә кирәк.

Мәхәббәт лирикасында еш очрый торган *алма, чәчәк, тал* һәм *гөл* образлары матурлык символын гәүдәләндерә: *Алма кебек яр ташладым Дошман сүзләре белән; Исле гөлдә бер чәчәк бар, Өзмим, синең төсле ул; Буең зифа яшь тал кебек, Йөзең тулган ай кебек; Мәкнең ал чәчәге кебек Димәс идем сөймәсәм; Тамыр җәйгән гөлләр кебек Китмисең, йөрәгемнән; Гәүдәләрең күз алдымда Чәчәк аткан гөл кебек; Ал чәчәкләр синең төсле, Алып түшемә кадыйм; Алма кебек син матурны Кем бәхетле, шул сөяр* һ.б.

Мәхәббәт җырларында *чәчәк, чия, карлыган, алма, бөрлегән, шомырт* образлары лирик геройларның тышкы портретларын сурәтли: *Мәкнең ал чәчәге кебек Битләрең, иякләрең; Алма алсу, чия кызыл, Син шуларга охшаган; Камадай кара кашларың, Карлыгандай күзләрең; Шомырттан кара чәчеңне Алтын тарак белән тарыймын; Карлыганнан кара кашларың, Бөрлегәннән кызыл йөзләрең; И алма бит, алма бит, Алма битләр кала бит* һ.б.

Гомумән, кыска җырларда әлеге атамалар – лирик геройларның йөз чалымнарындагы гүзәллек, чибәрлек, нечкәлек, ягымлылык, сөйкемлелек символларын чагылдыручы образлар. Шул ук вакытта алар табигатьтәге, якын кешеләрдәге матурлыкны, тормыштагы гармонияне дә гәүдәләндерәләр: *Авылларның яме беткән, Чәчәксез гөлләр кебек; Кара безнең дус-ишләргә, Бакчада үскән гөл кебек; Алма чәчәкләре кебек Минем дус-ишләрем дә; Җыен дуслар арасында Мәк чәчәге кебек сез; Ал чәчәкләр кебек яшик, Бирешмик кайгыларга; Гөлләр кебек матурлана Безнең хәзерге көннәр* һ.б.

Кыска җырларда гомер *чәчәккә* тиңләштерелә. *Чәчәк* образы гомернең шатлыгын, матурлыгын, рәхәтлеген, шул ук вакытта тиз үтүен дә гәүдәләндерә торган символ булып тора: *Зур корсаклы байга саттым Чәчәк кебек гомерне; Чәчәк аткан җиләк кебек Кыз баланың гомере; Яшь гомерем чәчкә койды, Яңадан атмас инде; Вакыт җитми*

яшь гомернең Чәчәкләрен коймагыз; Үткән гомремне охшатам Сулган умырзаяга һ.б.

Татар халкында сары һәм кара төсләр кайгы билгесе булып санала. Кыска җырларда кайгы-хәсрәт, сагыш-сагыну, юксынудан туган күңелдәге төшенкелек, моңсулык *куак, тал, чәчәк, лимон* образлары аша бирелә: *Саргайган куаклар кебек, Саргайды инде йөзләрем; Сары тал яфрагы кебек Саргаясы бар икән; Мин саргайдым лимон кебек, Булмагыз минем кебек; Мескен солдат моңаядыр Сары чәчәк атканда; Сары лимоннан да сары Булды хәзер ак йөзем; Лимон сарылары керде Сине уйлап йөземә; Бүген төнлә төштә күрдем Карасу кара урман; Шул карасу кара урман Без айрылырга булган* һ.б.

Кыска җырларда *бадьян* / *бадиан* – бәхет символы: *Күпме йөрдем, күпме күрдем, Бадьян чәчкән җирләр юк; Бадьян чәчеп, бадьян алып Игелекләнер илләр юк.* Шулай ук *канәфер* образы да *бадиян* белән бергә килеп, бәхет эзләп туган җирләрен ташлап чит илләргә, чит җирләргә китүчеләрнең туган җирне сагыну, аны калдырып киткәнгә үкенү, ачыргалану, ялгызлыктан моңаюын да тасвирлый: *Канәфер белән бадиян Кайсы авыр мизанда; Канәфер авыр мизанда, Ризык кайда, без анда; Канәферләр белән, ай, бадиян Кай җирләрдә чәчәк ата икән? Кара да кашым, карлыгачым, Кай җирләрдә ялгыз ята икән?* һ.б.

Югарыда китерелгән мисаллардагы фитонимнар, бер яктан, җырга шигърилек, нәфислек бирүче тасвирлау чаралары булса, икенче яктан, чагыштыру функциясен дә үти.

Э.Р. Әхмәтова үзенең «Татар телендә яшелчә һәм җиләк-җимеш атамалары» дигән хезмәтенең V бүлегендә яшелчә һәм җиләк-җимеш атамаларының фольклор текстларындагы функциональ үзенчәлекләренә кыскача анализ бирә. Автор бу атамаларның мәкаль-әйтем, сынамыш, фразеологик әйләнмәләр һәм лирик җырларда башкарган функцияләрен билгели. Аның фикеренчә, яшелчә исемнәре күп очракта ирониялe, кимсетүле образ булдыруда катнаша, тискәре бәя бирә, ә җиләк-җимеш исемнәре мактау, уңай бәя бирү, матурлыкны тасвирлау яки хатын-кызларга, сөйгән ярларга мөрәҗәгать итү өчен кулланыла [Ахметова, 2012, б. 161–162].

Кыска җырларга килгәндә, яшелчә атамалары *(кәбестә, кишер, кыяр, помидор, сарымсак, суган, шалкан)* аларда туры мәгънәдә генә килгән. *Бәрәңге* сүзе җырга шаяру төсмере бирә: *Бүген төштә сине күрдем, Бәрәңге ашыйсың икән. Бәрәңгеле кулың белән Башың кашыйсың икән. Кәбестә* ямансулата, җан өшетә торган мохитне сурәтләргә ярдәм иткән: *Кәбестәдән өйрә пешә Без бәхетсез балага; Солдатларның ашаганы – Базда черген кәбестә.*

Популяр жанр булган кыска җырлар татар халык авыз иҗатында аерым урын алып тора. Алар даими хәрәкәттә, үзгәрештә булып, халкыбызның үткәнен, хәзергесен, тарихи, иҗтимагый үзгәрешләрне, мәхәббәт дөньясын төрле образлар аша чагылдыралар. Анализ татарның кыска җырларында үсемлек исемнәренең еш кулланылуын

күрсәтә. Алар күпсанлы һәм күптөрле булулары белән дә аерылып тора. Күбесе бары туры мәгънәдә генә очрый. Кайберләре төрле символик мәгънәгә ия. Бу татар халкының мәдәнияте, милли үзенчәлеге, яшәү рәвеше, тышкы дөньяны образлы кабул итүе белән бәйле. Үсемлек исемнәре кешенең эчке психик, рухи халәтен, конкрет эмоцияләрен сурәтләү функциясен башкара. Матурлык, гүзәллек символларын гәүдәләндерүче образлар буларак, мәхәббәт хисләрен, тойгы-кичерешләрне тасвирлауда *чәчәк, чия, карлыган, алма, бөрлегән, шомырт* атамалары аеруча актив. *Алмагач, каен, имән, тал, камыш, мәк, җиләк, чәчәк, гөл* сүзләре югары кулланышка ия булулары белән аерылып тора.

Әдәбият

Ахметова Э.Р. Названия овощей и фруктов в татарском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 . Казань, 2012. 245 с.: ил.

Галиуллин К.Р. Татар фольклоры теле: мәкальләр, канатлы әйтелмәләр, җор сүзләр һәм әйтемнәр: сүзлек. Казан: ТӘһСИ, 2018. 588 б.

Миңнуллин К.М. Һәр чорның үз җыры. Казан: Мәгариф, 2003. 400 б.

Миңнуллин К.М., Сабитова И.И. Татар халкының борынгы җырларында соматизмнар һәм аларның функциясе // Фәнни Татарстан. 2022. № 1. Б. 15–22.

Русча-татарча биология терминнары сүзлеге. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 198 б.

Саберова Г.Г. Названия растений в татарском литературном языке. Казань, 1996. 130 с.

Саберова Г.Г. Русско-татарский словарь для работников лесной промышленности. Казань: Татар. кн. изд-во, 1997. 66 с.

Саберова Г.Г. Татарско-русско-латинский словарь названий растений. Казань: Фикер, 2002. 96 с.

Сабитова И.И., Саберова Г.Г. Үсемлек атамаларының татарча-русча аңлатмалы сүзлеге. Казан: ТӘһСИ, 2020. 216 б.

Татар халык иҗаты. Кыска җырлар (дүртьюллыклар). Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 392 б.

Хайрутдинова Т.Х. Народные названия растений в татарском языке. Казань: Фикер, 2004. 224 с.

Хәйретдинова Т.Х. Табигать концепты: үсемлекләр дөньясы. Казан: ТӘһСИ, 2017. 384 б.

Сабитова Илһамия Исламетдин кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре